

У центрі проблематики дослідження літературних мов, лінгвостилістики і культури мови завжди перебуває проблема норми, а для культури мови теорія норми є її основною теоретичною базою. Важливого значення ця теза набуває для білоруської літературної мови. Специфічною особливістю білоруської літературної мови є те, що вона повністю сформувалася на живій народно-розмовній основі.

Оскільки сучасна білоруська літературна мова має відносно коротку літературну традицію, то не дивно, що в ній досить широко представлені численні граматичні варіанти, які відбивають різні етапи її становлення і розвитку.

Крім того, у білоруській літературній мові свідомо і цілеспрямовано нормалізація й уніфікація проводилася дуже пізно порівняно з іншими слов'янськими літературними мовами, а початковий стихійний етап становлення її граматичної системи значно стримував процес формування єдиних граматичних норм. Проте ці нові тенденції неоднаковою мірою торкнулися всіх рівнів писемної мови. Відносно стійкою виявилася орфографічна система білоруської літературної мови, оскільки в процесі її історичного розвитку фонетичний принцип орфографії закріпився в ній як провідний. Першу спробу визначити співвідношення фонетичного і морфологічного принципів зробив у 1918 році Б. Тарашкевич у своїй «Беларускай граматыцы для школ». Білоруському граматику, природно, не вдалося одразу розв'язати всі питання білоруського правопису. Тому протягом 20—50-х рр. нашого століття тричі (у 1926, 1933 і 1957 рр.) змінювалися й уточнювалися правила білоруської орфографії, що сприяло її удосконаленню і певній стабілізації.

Однак ще й тепер у білоруському правописі окремі правила залишаються неясними. Особливу трудність становить правопис складних слів: залежно від структури складових частин таких слів у багатьох випадках виникає побічний наголос першої частини складного слова. У такому разі вимовляється етимологічний звук **о**, який у письмовій практиці передається літерою **о**. У більшості випадків цей побічний наголос виникає тоді, коли основний випадє не на першій склад другої частини складного слова: *вагонарамонтны, золатадабыча, поўнагалоссе, своеасаблівы, чорнарабoчы, многакаўшoвы* та ін. Коли ж під наголосом опиняється голосний першого складу другої частини слів такого типу, то в першій частині побічний наголос не виникає, етимологічний звук **о** не поновлюється і відповідно до вимови пишеться літера **а**. При послідовному дотриманні цього правила стосовної складних слів виявляється, що одна і та сама коренева частина в різних композитах пишеться по-різному: *вадаме́рны і воданапoрны, дабратвoрны і добрасумле́нны, караткаву́сы і кораткавалoсы, агнястрэ́льны і вогнетрыва́лы, мнагазна́чны і мнагавяко́вы*. Основна трудність у написанні слів такого типу полягає в тому, що це правило має багато винятків, написання їх перевіряється через словники.

Існують ще й інші нечітко сформульовані правила. У зв'язку з цим в Інституті мовознавства імені Якуба Коласа АН БРСР розроблено новий проект змін і уточнень білоруського правопису — четвертий за останні 50 років. Нормалізація граматичної будови білоруської літературної мови, як і інших літературних норм, здійснюється головним чином через створення спеціальних граматик, підручників і навчальних посібників для шкіл та філологічних факультетів вищих учбових закладів. За останні десятиріччя було створено велику кількість таких посібників. Саме завдяки їм граматичні норми білоруської мови відносно стабілізувалися. Результати досліджень у галузі граматичної будови білоруської літературної мови були викладені у двотомній академічній нормативно-описовій граматиці білоруської мови (Граматыка беларускай мовы. Т. I. Марфалогія. Мінск, 1962; Т. II. Сінтаксіс. Мінск, 1966).

Характерною рисою сучасного етапу розвитку білоруської літературної мови є широке розповсюдження варіантних граматичних засобів. Варіантність форм властива майже всім змінюваним частинам мови, але особливо багато варіантів у системі іменників.

Зокрема, аналіз фактичного матеріалу показує, що у мові творів сучасної художньої, наукової й публіцистичної літератури широко вживаються семантично недиференційовані дублети типу *абедда / абеду, балета / балету, вечара / вечару* та ін.

Значною варіантністю флексій характеризується й місцевий відмінок іменників чоловічого роду в сполученні з різними прийменниками: *у агні / у агню, у лєтанісе / у лєтанісу, у шынялі / у шинялю* та ін.

В орудному відмінку однини варіюються назви жіночого роду. Це базується на дистрибуції словоформ з хронологічно більш старою флексією **-ою** (орфографічно **-ою, -єю, -аю, -яю**) і новим закінченням **-ой (-ей, -ай, -яй)**: *вадой / вадою, мовай / мовою, сілай / сілою* та ін. Іншою є природа варіантності форм іменників III відміни, що базується на дистрибуції нормативного закінчення **-у (-ю)** і діалектних закінчень **-ой (-ей, -ай, -яй)** і **-ою (-єю, -аю, -яю)**, які проникають у літературну мову під впливом південно-західних білоруських говорів. У III відміні варіюється невелика кількість імен, але деякі з них представлені у вигляді триплетів: *гразю / гразей / гразю, крою / кривей / кривю*, а лексема *далонь* в орудному відмінку однини виступає у вигляді п'ятикомпонентного варіантного ряду *далонню / далоняй / далоняю / даланей / даланю*. Усі вони є рівноправними й однаково вживаними в сучасній білоруській літературній мові.

Варіантних словоформ різних типів багато в родовому відмінку множини іменників усіх трьох родів. Наприклад, іменник *воблака* в родовому відмінку множини ви ступає в п'яти фонетико-морфологічних варіантах: *воблакаў / воблак / аблок / аблокаў / аблакоў*. У цьому ж відмінку функціонують й окремі іменники середнього роду *акон / вокан / вакон / вокнаў, броў / броваў / брывоў / брывей* та ін. У варіантних парах виступає й багато інших іменників середнього роду: *азёр / азєраў, сёл / сєлаў* та ін. Практично необмежена кількість варіантних пар утворюється в родовому відмінку множини іменниками жіночого роду: *бур / бураў, вод / водаў, норм / нормаў* та ін.

Варіантністю відмінкових форм характеризуються і прикметники. Це стосується форм жіночого роду родового відмінку однини *вясновай / вясновае, гарачай / гарачае, роднай / роднае* та орудного відмінку однини: *веснавоў / веснавою, гарачай / гарачаю* та ін. Подібні ж варіанти, хоча й меншою мірою, відзначаються і в системі займенників, і в парадигмі дієслів.

Вивчення великої кількості фактичного матеріалу сучасної білоруської літературної мови з використанням статистичного методу приводить до несподіваних висновків: білоруські письменники 30—40-х рр. суворіше дотримувались кодифікованих літературних норм, ніж автори 60-х — початку 70-х рр. Парадоксальний і той факт, що в граматиках і кодифікаційних посібниках ідея нормалізації проводилась у напрямку обмеження варіантності й встановлення більш-менш єдиних і стійких граматичних норм, у той час як у писемній практиці, навпаки, розвиток ішов у зворотному напрямку: від відносно стійких норм 30—40-х рр. до широкої варіантності в наш час. Безумовно, така широка граматична варіантність, численні випадки вагань і порушень, труднощі у виборі нормативних форм несумісні з високою культурою усного і писемного мовлення. Тому це об'єкт особливої уваги дослідників білоруської літературної мови.

Посилена діалектизація й прямолінійна уніфікація граматичних засобів білоруської літературної мови, яка проводилась у 60-х — на початку 70-х рр., усупереч сподіванням її прихильників, негативно відбилася на загальному процесі розвитку літературної мови та її престижі. Це стало відчутним у білоруській періодичній пресі, у передачах радіо, телебачення і навіть у шкільних та вузівських підручниках з білоруської мови, де виявились свідомі порушення встановлених орфоепічних, граматичних і лексичних норм, кодифікованих посібниками з білоруської літературної мови і закріплених багаторічною практикою. Різнобій і плутанина, що посилювалися, створили передумови для ще більшого різнобою в розмовній формі білоруської літературної мови, норми якої взагалі менше піддаються регламентації й нормалізації порівняно з писемним різновидом.

У зв'язку з цим у лютому 1972 р. в Академії наук БРСР було проведено спеціальну

нараду з питань культури білоруської літературної мови. У роботі наради брали участь представники Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти республіки, Міністерства освіти БРСР, Союзу письменників БРСР, працівники республіканських газет і журналів, головної редакції Білоруської Радянської Енциклопедії, наукові співробітники Інституту мовознавства ім. Я. Коласа АН БРСР, Інституту літератури ім. Я. Купали АН БРСР, викладачі кафедр білоруської мови вищих учбових закладів, працівники видавництва. У результаті дискусії і обміну думками нарада визнала ненормальним становище, коли у періодичній пресі, на радіо і на телебаченні і навіть у посібниках припускається порушення правописних правил, а окремі редакції й автори свавільно змінюють правила правопису і граматики, невиправдано розповсюджують у літературній мові діалектні форми. Саме в цей період з'явилося кілька спеціальних праць, присвячених культурі білоруської писемної мови. Перш за все слід назвати виданий Інститутом мовознавства АН БРСР збірник «Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы» (1965 р.). Як відзначалося в анотації до цього збірника, завдання дальшого піднесення культури мови, вдосконалення граматичної системи, впорядкування правописних правил і правил вимови, збагачення словникового складу не можуть бути успішно розв'язані без усунення все ще існуючого в писемній і усній практиці різнобою, який негативно впливає на загальний стан літературної мови.

Кілька років тому Інститут мовознавства ім. Я. Коласа АН БРСР видав ще один збірник з культури мови — «Сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы)», 1973. Автори статей намагалися виявити й проаналізувати основні відхилення від норм літературної мови, визначити їх джерела, показати їх місце в системі літературної мови. На основі аналізу великого фактичного матеріалу, зібраного авторами в процесі тривалих спостережень над мовою періодичної преси, художньої і наукової літератури, над мовою радіо і телебачення, театру, усних офіційних виступів і приватних розмов, вони намагалися дати рекомендації з усіх найбільш важливих питань культури усної та писемної форм білоруської літературної мови.

Різнобій, що намітився за останні 10—15 років у вживанні граматичних і лексичних засобів білоруської і літературної мови, викликав появу численних статей з культури мови в білоруській періодичній пресі. Так, республіканська газета «Звезда» в цей період друкувала матеріали з культури мови під рубрикою «Фарбы мовы», газета «Настаўніцкая газета» ввела рубрику «Універсітэт мовазнаўцы». Питання культури мови висвітлювалися на сторінках журналу «Польмя», газети «Літаратура і мастацтва» та обласних білоруських газет. Останнім часом щорічник «Беларуская лінгвістика», що видається Інститутом мовознавства АН БРСР, почав публікувати матеріали з культури мови. У ньому відкрито розділ «Мовазнаўчая навука — практыцы». Проте в цілому, на жаль, останнім часом увага білоруських мовознавців до питань культури мови значно послабла.

Робота в галузі культури мови ведеться різними установами і особами з різною філологічною підготовкою. Тому є не тільки позитивні, але й негативні результати. Є випадки, коли одне й те саме питання викликає полеміку.

Деякі автори статей з культури мови при оцінці виразових засобів літературної мови основним критерієм нормативності визнають стан відповідних засобів у народнорозмовному мовленні, не враховуючи того, що і літературна мова ніколи не залишається ідентичною діалектові, а розвиває свої власні риси в усіх сферах — і фонології, морфології, синтаксисі й лексикографії. Яскравим прикладом прояву цієї закономірності в історії слов'янських мов є доля дієприкметників: в усіх і слов'янських мовах дієприкметники теперішнього часу перетворилися в невідмінювану дієприкметникову форму. Але з часом вони були поновлені майже в усіх слов'янських літературних мовах. Сучасна білоруська літературна мова — це єдина літературна слов'янська мова, де і питання про вживання дієприкметників залишається дискусійним. У науковому й публіцистичному стилях активні дієприкметники теперішнього часу безперешкодно входять у систему мовних засобів, особливо до складу термінологічних сполук. Спеціальне вивчення дієприкметників показує, що їх уживали Я. Колас, М. Линьков, П. Пестрак і вживають М. Танк, П. Панченко, І. Шамякін,

О. Кулаковський, Т. Хадкевич та інші білоруські письменники.

Доводиться також відзначити, що окремі рекомендації, які пропонують автори статей з культури мови, не завжди беруться до уваги письменниками і журналістами. Це особливо помітно при аналізі словникового складу деяких художніх творів. Нині основним кодифікаційним посібником з лексики білоруської літературної мови є виданий у 1962 р. «Белорусско-русский словарь» за ред. акад. АН БРСР К. К. Крапиви. У ньому широко і твердо проведена кодифікація численних акцентологічних, фонетичних, словотвірних і лексичних варіантів і дублетів. Проте здійснюється вона по-різному залежно від характеру лексичного матеріалу. Значна кількість лексичних дублетів у словнику подається як рівноправні: *белка* і *вавёрка*, *вясёлка* і *радуга*, *калодзеж* і *студня* та ін. Виділяється порівняно невеликий розряд різнокореневих лексичних дублетів, один з яких визнається основним, нормативним, а інший — можливим. Останній супроводжується відповідним посиланням на основний варіант: *калітка* — див. *фóртка*, *стойка* — див. *варыўня*, *цягнік* — див. *пóезд*. Ідея нормалізації в «Белорусско-русском словаре» найбільш послідовно проведена по відношенню до акцентологічних, фонетичних і словотвірних варіантів: *арабіна* — див. *рабіна*, *бярно́* — див. *бервяно́*, *калясо́* — див. *ко́ла*. На жаль, ці нормативні рекомендації свідомо не беруться до уваги деякими авторами, які систематично вживають варіанти, що словником кваліфікуються як ненормативні. Очевидно, що багато смислових й експресивно-емоційних нюансів літературного твору, насиченого діалектизмами, точно можуть сприйматися лише представниками тієї місцевості, звідки родом сам автор.

На жаль, у білоруському мовознавстві поки що немає жодної роботи, в якій розроблялися б теоретичні питання, пов'язані з мовною нормою, культурою мови, співвідношенням кодифікації й норм літературної мови, мовною нормою і стилем, соціальною стратифікацією варіантів, хоча в російському та українському мовознавстві є багато праць, присвячених саме цим проблемам.

Отже, питання культури мови в білоруському мовознавстві характеризуються широтою, багатоплановістю і складністю, а багато з них вимагають якнайшвидшого розв'язання.